

Wilhelm Radloff ja turgi maailm

Ott Kurs

SISUKOKKUVÕTE

Friedrich Wilhelm Radloff (sündinud 5./17. jaanuaril 1837 Berliinis, surnud 12. mail 1918 Peterburis) oli saksa päritolu Vene turkoloogia rajaja, kes uuris Venemaa ja Kesk-Aasia turgi rahvaid. Saksamaal õppis ta kreeka, ladina, mandžu, mongoli, hiina, araabia, pärsia ja heebrea keelt. Alates 1868. aastast elas Radloff Venemaal, kus õppis tundma turgi keeli ja murdeid ning avaldas uurimusi saksa, vene ja prantsuse keeles. Barnaulis (1869–1871) kooliõpetajana töötades tegi Radloff uurimisreise Siberi ja Kesk-Aasia põhjaosa põlisrahvaste juurde. Hiljem avaldas ta oma etnograafilised ja keelised tähelepanekud ning uurimisretkede kirjeldused teoses *Aus Sibirien* (Siberist, 1884, 1893). Aastail 1872–1884 töötas Radloff Kaasanis tatari, baškiiri ja kasahhi koolide inspektorina. Aastail 1884–1918 elas ja töötas ta Venemaa Teaduste Akadeemia liikmena Peterburis. Aastail 1866–1907 tõlkis ja avaldas Radloff mitmeid turgi folkloori kirjandusmälestisi. Ta oli esimene, kes avaldas Orhoni raidkirjad. Aastail 1893–1911 ilmus neli köidet tema turgi keelte ja murrete võrdlevat sõnaraamatut (*Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*). Peterburis juhtis Radloff Aasia muuseumi (1884–1890) ning etnograafia ja antropoloogia muuseumi (1894–1918). Ta korraldas ka mõne ekspeditsiooni Kesk-Aasiasse. Wilhelm Radloffil oli kontakte Eestiga seotud teadlastega (Wilhelm Schott, Ferdinand Johann Wiedemann, Franz Anton Schiefner, Leopold von Schrenck, Friedrich Schmidt, Johannes Gabriel Granö). Tartu Ülikooli orientalistika taasisutaja (1955) Pent Nurmekund (1906–1996) osales seitsmel Peterburis peetud turkoloogiakonverentsil (1967–1975), millest teine oli pühendatud Wilhelm Radloffi mälestusele.

MÄRKSONAD:

Wilhelm Radloff, turkoloogia ajalugu, turgi rahvad ja keeled, turkoloogia ja Eesti

OTT KURS *Tartu Ülikooli loodus- ja täppiseaduste valdkonna ökoloogia ja maateaduste instituudi emeriitprofessor; inimgeograafia*
E-post: ott.kurs@ut.ee

ABSTRACT

Wilhelm Radloff and the Turkic realm

Friedrich Wilhelm Radloff, born in Berlin on 5/17 January 1837, died in St Petersburg on 12 May 1918, was a German-born founder of Russian Turkology who studied the Turkic peoples of Russia and Central Asia. In Germany he learned Greek, Latin, Manchu, Mongolian, Chinese, Arabic, Persian and Hebrew. From 1868, Radloff lived in Russia where he studied the Turkic languages and its dialects, and published papers in German, Russian and French. Working as a schoolteacher in Barnaul (1869–1871), Radloff became interested in the native peoples of Siberia and in the northern part of Central Asia and published his ethnographic findings in the influential monograph *Aus Sibirien (From Siberia)*, 1884, 1893). From 1872–1884, Radloff worked in Kazan as an inspector of Tatar, Bashkir and Kazakh schools. From 1884–1918, he lived and worked in St. Petersburg as a member of the Russian Academy of Sciences. From 1866–1907, Radloff translated and published a number of literary monuments of Turkic folklore. Most importantly, he was the first to publish the Orkhon inscriptions. From 1893–1911, four volumes of his comparative dictionary of Turkic languages and dialects (*Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*) followed. In St. Petersburg, Radloff headed the Asiatic Museum (1884–1890), and the Museum of Ethnography and Anthropology (1894–1918). He also organised some expeditions into Central Asia. Wilhelm Radloff had contacts with scholars related to Estonia (Wilhelm Schott, Ferdinand Johann Wiedemann, Franz Anton Schiefner, Leopold von Schrenck, Friedrich Schmidt, Johannes Gabriel Granö). Pent Nurmekund (1906–1996), the re-founder of Oriental Studies at the University of Tartu (1955), participated in seven Turkology conferences held in St. Petersburg (1967–1975), the second of which was dedicated to the memory of Wilhelm Radloff.

KEYWORDS: Wilhelm Radloff, history of Turkology, Turkic peoples and languages, Turkology and Estonia

OTT KURS *Professor Emeritus, Institute of Ecology and Earth Sciences, Faculty of Science and Technology, University of Tartu, Human Geography*
E-mail: ott.kurs@ut.ee

Pärast Peterburi rajamist ja Vene impeeriumi pealinnaks muutmist tekkis sinna tähtis idauuringute keskus. Kui Johannes Gabriel Granö (1882–1956), tulevane Tartu Ülikooli geograafia kabineti rajaja ja esimene professor (1919–1923), hakkas 20. sajandi alguses kavandama arheoloogilisi ning geograafilisi uurimireise Lõuna-Siberisse ja Mongooliasse, sai ta nende piirkondade kohta

teavet Peterburi akadeemikult Wilhelm Radloffilt (Granö 1993: 530), kellest juba 1868. aastal oli saanud Tartu ülikooli (*Universität zu Dorpat*) audoktor. Raamatus *Altai* viitab Granö mitmel pool tänulikult Radloffile.

Pool sajandit hiljem käis Tartu Ülikooli orientalistika kabineti juhataja Pent Nurmekund (1906–1996) aastail 1967–1975 seitsmel Peterburi Ülikooli korraldatud turkoloogia konverentsil (Kurs 2013, Kurs 2014), kus ta ka ise esines. Teine, 11.–14. juunini 1968 toimunud konverents oli pühendatud akadeemik Wilhelm Radloffi mälestusele. Seal tõstatati küsimus Radloffi valitud teoste väljaandmisest. Konverentsil osales üle 70 teadlase Moskvast, Peterburist (Leningradist)¹, Kaasanist, Thbilisist, Bakist (Bakuust), Toshkendist (Taškendist), Almatyst² (Alma-Atast), Biškekest (Frunzest)³, Kõzõlist, Budapestist ja Skopjast; Tartust oli kohal Pent Nurmekund. Toimused sümposiumid sõna foneetilisest ja morfoloogilisest struktuurist turgi keeltes, samuti uiguuridest ning nende osast Kesk-Aasia ja Lõuna-Siberi rahvaste kultuuri ning etnilises ajaloos (Nurmekund 1968).

Kes siis õigupoolest oli Wilhelm Radloff? Teatmeteoseis ja võrguteavikuis kirjutatakse tema nime mitut moodi, üldiselt aga iseloomustatakse teda kui saksa päritolu Vene keeleteadlast ja etnograafi,⁴ mõnikord ka kui uurimisreisijat, sest geograaf Carl Ritteri (1779–1859) soovil pidi ta hankima andmeid Altai mäestikust asuva Teletsi järve kohta⁵ ning peale selle oli ta teinud väljakaevamisi Karakorumis (Krämer 1974: 362, Henze 2011: 527).

Allpool vaatlen Wilhelm Radloffi elu ja tegevust turgi ehk türki-tatari keelte ja rahvaste uurijana, millega ta oli seotud umbes 60 aastat. Enne seda aga tutvustan lühidalt turgi maailma.

1 Peterburi ehk Sankt-Peterburg kandis aastail 1914–1924 nime Petrograd ja pärast seda kuni 1991. a Leningrad.

2 Uues latiniseeritud kasahhi kirjakeeles kirjutatakse linna nimi *Almaty*, varem kirillitsast oli see eesti keelde transkribeerituna *Almatõ*.

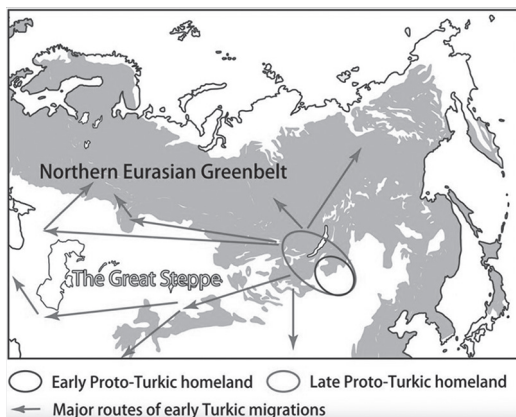
3 Kõrgõzstani pealinn Biškek kandis aastail 1926–1991 nime Frunze.

4 Vt nt https://de.wikipedia.org/wiki/Wilhelm_Radloff, https://ru.wikipedia.org/wiki/Радлов,_Василий_Васильевич, https://en.wikipedia.org/wiki/Vasily_Radlov, https://fr.wikipedia.org/wiki/Vassili_Radlov, https://tr.wikipedia.org/wiki/Vasili_Radlov, https://az.wikipedia.org/wiki/Vasili_Radlov, https://kk.wikipedia.org/wiki/Василий_Васильевич_Радлов, https://tt.wikipedia.org/wiki/Вилһелм_Радлов

5 Radloff andis Ritterile üle teateid Teletsi järve vee temperatuurist.

Turgi maailm

Ajavahemikus 400–1000 m.a.j toimus ulatuslik turgi rahvaste väljaränne Baikali järve kandist mitmes suunas, ulatudes läänes Doonauni välja.

Joonis 1. Turkide algkodu ja väljarände suunad.⁶

Turgid rajasid kuivaladele riike, mis aga püsisid vaid paar-kolmsada aastat. Turkide järel liikusid ajavahemikus 1200–1300 läände ka mongolid. Pärast praeguse Mongoolia alal elanud mongoli ja turgi rahvaste ühendamist suutsid nad alistada suure osa Aasiast ning Euroopast ja rajada kõigi aegade ulatuslikeima maismaariigi, mis jagunes hiljem väiksemateks osadeks. Euraasia steppides rändles mongolite kõrgajal umbes 1,3 miljonit inimest. Mongolite viimane suur ränne läände toimus 17. sajandi alguses, mil kalmõkid asusid Džungaariast (Dzungaariast) Uurali (Jaiki) ja Doni jõe vahelisele alale ning Kaspia madalikule (Kurs 2010).

Turkide ränne läände kulges läbi Kaspia ja Araali merest põhja ning lõunasse jäävate alade. Lõunapoolsete rännete lõpp- ja ühtlasi suurtulemus oli ulatusliku Osmani impeeriumi loomine Euraasia lääne- ja Aafrika põhjaosas. Sajandite jooksul impeerium nõrgenes ja varises esimeses maailmasõjas kokku. Selle tuumalale moodustus Türgi vabariik, mille piirid kinnitati 1923. aasta rahulepinguga. Tänapäevased piirid omandas Türgi 1939. aastal, kui sellega liideti Hatay sandžakk⁷ (Kurs 2015). Põhjapoolses suunas (Kaspia merest

⁶ https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/c/c3/Turkic_origin_and_expansion.png/1024px-Turkic_origin_and_expansion.png

⁷ Enne seda Süüria (Prantsuse mandaatteritooriumi) koosseisus olnud Türgi haldusüksus

põhja poolt) Euraasias veelgi kaugemale läände liikunud turkidel õnnestus säilitada rahvakeha kõige paremini muistse kodumaa lähedasil kuivaladel, kus tänapäeval on maa-alalt suurim turgi riik Kasahstan. Kasahstani majanduse kogumaht jääb turgi riikide hulgas maha vaid Türgi omast. Kaugemal läänes säilisid turgid keelesaartena või sulandusid täielikult venelaste hulka, jättes Euroopa rohtlavööndi lääneosas endast maha vaid kohanimed. Nii näiteks on Saratovi linn saanud nime Sarõtau ehk Kollase mäe (*sarõ* — ‘kollane’, *tau* — ‘mägi’) järgi.

Pärast nõukogude impeeriumi lagunemist 1991. aastal tekkis peale Kasahstani veel neli iseseisvat turgi riiki: Kõrgõzstan, Usbekistan ja Türkmenistan Kesk-Aasias ning Aserbaidžaan Lõuna Kaukaasias. Neid koos Venemaa koosseisu kuuluvate turgi vabariikide ja autonoomsete alade, Xinjiani Uiguuri autonoomse piirkonnaga Hiinas ning muudes riikides elavate rahvaskildudega Euraasias hakati kutsuma turgi maailmaks (trg *Türk dünyası*).⁸

Joonis 2. Turgi rahvaste asualad ehk turgi maailm tänapäeval.⁹ Kõige kaugemal põhjas Jäämere ääres Taimõri poolsaarel elavad sahadest (jakuutidest) hargnenud dolgaanid.

Berliinist Peterburi

Friedrich Wilhelm Radloff sündis 17. jaanuaril 1837 Berliinis politseikomissari ja Preisi reservohvitseri Wilhelm Radloffi perekonna ainukese

(trg sancak) Vahemere kirderannikul (5600 km², 1,6 mln elanikku).

⁸ https://tr.wikipedia.org/wiki/Türk_dünyası

⁹ https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/fa/Turkic_Languages_distribution_map.png

lapsena. Pärast gümnaasiumi lõpetamist alustas Radloff 1854. aastal õpinguid Berliini Ülikooli usuteaduskonnas, kust aga peagi siirdus filosoofia ja filoloogia alale. Tema õpetajaiks said indogermaani keelte alal Franz Bopp (1791–1867) ja Heymann Steinthal (1823–1899). Kuulanud kaks semestrit Halle Ülikoolis August Friedrich Potti (1802–1887) loenguid indogermaani keeltest ja ajaloolisest foneetikast, huvitus Radloff ida, eriti altai keelkonna keeltest. Kuulates Carl Ritteri loenguid idamaade rahvaste arengut mõjutavaist loodusoludest, õppis Radloff samal ajal türki, mongoli ja mandžu ning nende kõrvalt veel hiina, heebrea, araabia, pärsia ja vene keelt. 20. mail 1858 kaitses ta Jena Ülikoolis doktoritööd religiooni mõjust Kõrg-Aasia¹⁰ rahvastele (*Über den Einfluß der Religion auf die Nationalitäten und Sprachen Hochasiens*). Samal kuul kihlus ta rahvakooliõpetaja tütre Pauline Auguste Frommiga.

Varsti pärast promotsiooni sõitis Radloff meritsi (Vainstein 1989: 681) Venemaa pealinna Peterburi, kus ta tahtis jätkata õpinguid Peterburi Ülikoolis 1854. a moodustatud idateaduskonnas. Peterburis tegutsesid sellised ida keelte tundjad nagu Aleksander Kazembek (Kazımbəy 1802–1870), Daniel Chwolson (1819–1911), Otto Nicolaus von Böttlingk (1815–1904) jt. Kuivõrd Peterburist korraldati ulatuslikke uurimisreise, soovis Radloff liituda Leopold von Schrencki (1826–1894) Amuuri- või Friedrich Schmidt (1832–1908) juhitud Siberi-ekspeditsiooniga. Enne seda otsustas ta oma teadmisi täiendada Peterburi Ülikooli Aasia muuseumis, kuhu oli saanud soovituskirja soome-ugri keeli uurinud orientalistilt Wilhelm Schottilt (1802–1889), kelle loenguid ta oli Berliinis samuti kuulanud. Professor Schott oli avaldanud töid nii üldisest fennougriстикast kui ka eri keeltest. Tema nime all on ilmunud 70 tööd soome, 50 eesti, 29 ungari, seitse saami, kuus mansi, viis mari, viis mordva, kolm samojeedi, kolm handi, üks komi, üks mansi ja kolm väiksemate (vadja, isuri ja vepsa) läänemeresoome keele kohta. Schott oli sakslastele tutvustanud ka meie eepost *Kalevipoeg*. Ta oli valitud 1. septembril 1843 Õpetatud Eesti Seltsi auliikmeks ning 1850. aastal Soome Kirjanduse Seltsi kirjavahetajaliikmeks (Hasselblatt 2014).

Peterburis teenis Radloff elatist saksa ja ladina keele eraõpetajana. Et Schmidt ekspeditsioon lükkus ikka ja jälle edasi, soovitas diplomaat Peter von Meyendorff (1796–1863), kellega Radloff oli vahepeal tutvunud, võtta Lääne-Siberis Barnaulis vastu õppejõu koht, sest see annaks võimaluse uurida

10 Kõrg-Aasia on mägismaade, lavamaade ja nõgudega Sise-Aasia osa, mida ääristavad lõunas Himaalaja, läänes Pamiiri ja Tian Shani ning põhjas Altai, Sajaani ja Baikaimaa mäestikud.

suvevaheaegadel sealsete põlisrahvaste keeli. Sooritanud Peterburi Ülikoolis õpetaja kutseeksami, nimetatigi Radloff 14. mail 1859 viieks aastaks Barnauli mäenduskooli (*горное училище*) saksa ja ladina keele õpetajaks. Vandunud truudust Vene tsaarile ja impeeriumile, sai temast Venemaa kodanik nimega Василий Васильевич Радлов (Vassili Vassiljevitš Radlov). Viie nädala pärast jõudis Radloff koos kihlatu Pauline Augustega Barnauli, kus nad abiellusid ning kuhu jäid elama rohkem kui kümneks aastaks. Saksa keele ja luterlikud traditsioonid säilitanud perekonda sündis viis last. Kui esialgu oli Radloffil kavas tegelda mandžu ja tunguusi keeltega, siis Barnaulis kujunes temast hoopis türgi-tatari ehk turgi keelte ja rahvaste uurija.

Barnaulis ja Kaasanis

Gümnaasiumiõpetajana hakkas Radloff sissetuleku suurendamiseks andma ka eratunde. Suvepuhkuste ajal toimuvate uurimisreiside tarbeks sai ta valitsuselt toetust 7000 rubla aastas (Tokarev 1966: 226). Barnaulis elades tegi Radloff igal aastal uurimisreise, välja arvatud 1864. aasta suvel, kui ta pidi olema Peterburis oma töölepingut pikendamas. Arendanud sel suvel sidemeid Peterburi teadlastega ja käinud ka Berliinis ning Lõuna-Tiroolis, naasis ta 1864. aasta sügisel Barnauli.

Suvel 1860 suundus Radloff Biiski, kus sooritas esimesed välitööd. Kohaliku pärismaise ametniku ehk *zaisan(g)*i abil õnnestus tal saada endale keelejuht Jakov Tonžan. Nii et päeval õpetas Radloff Barnauli koolis ja andis eratunde, õhtul aga õppis ise põlisrahva keelt. Juba talvel 1860–1861 omandas ta kohaliku keele sedavõrd, et võis suvel vabalt kohalike elanikega suhelda. Niiviisi tegutsedes omandas Radloff veel uiguuri, teleuudi, šori, kumandi, tõva, kasahhi, kirgiisi, hakassi ja Lääne-Siberi tatari ning neid otseselt või kaudselt mõjutanud hiina keele. Abikaasa Pauline saatel rändles Radloff 1861., 1862. ja 1863. aasta suvel Altai piirkonna turkide, Sajaani mäestiku sojootide, tollal kirgiisideks kutsutud kasahhide ning Ili (*Ile*) oru ja Abakani hõimude juures. Aastail 1865, 1866 ja 1867 oli ta jälle Altai piirkonnas ning Lääne-Siberis. Pärast seda, kui Venemaa oli vallutanud Lääne-Turkestani, pääses Radloff ka sealsete hõimude juurde, tehes 1868. aastal reisi Seitsme jõe (kasahhi *Jetisu*) piirkonda ja Samarkandi ning 1869. aastal Ili jõe orgu. Radloffi viimane ehk kümnes reis viis ta 1870. aasta suvel veel kord Altaisse

ja sealt Hiina piiri taha. Nii sai Radloffist kogu põhjapoolse Sise-Aasia turgi rahvaste ja hõimude tundja. Altai piirkonnast kui põhiliselt uurimisalalt jõudis ta lõunas kuni Zarafshoni¹¹ oruni, kagus Hiina piires asuvas Ida-Turkestanis Yiningini (uiguuri *Ghuldža*, kasahhi *Quldja*) ning idas Sajaani mäestiku ja tollal samuti Hiina mõjupiirkonnas olnud (Välis-)Mongoolias Kobdo (mongoli *Hovd*) linnani. Barnaulis töötades avaldas Radloff kokku 21 uurimust.

Peterburis ilmus 1866. aastal uurimuse *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens* esimene, 1868. aastal teine ja 1870. aastal kolmas köide. See keele- ja rahvaluulealane teos Lõuna-Siberi turgi hõimudest tegi Radloffi teadlaste maailmas tuntuks. Kuni aastani 1896 ilmus teosest veel neli köidet.

Oma Barnauli perioodi etnoloogilist uurimistööd on Radloff täpsemalt kirjeldanud 1884. aastal Kaasanis raamatuks vormistatud päevikus *Aus Sibirien: Lose Blätter aus dem Tagebuche eines reisenden Linguisten*.¹² Barnaulis kogutud materjalide põhjal avaldas ta aastail 1866–1907 uurimuste sarja *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens*, milles on kümme osa tekste ja kaheksa osa tõlkeid, sh kirgiiside eeposest *Manas* (1885). 1870. aastal avaldas Radloff kasahhide lugulaulu *Akbala*, milles jutustatakse tütarlaps Aqbala ja noormees Bozdaq'i õnnetust loost. Tänapäeval tuntakse seda Kasahstanis nime all *Aqbala men Bozdaq*. Peale keele ja rahvaluule uuris Radloff veel Altai, Baraba ning Kirgiisi (Kasahhi) steppide ja Minussinski nõo arheoloogilisi mälestisi, osaledes aastail 1863–1869 umbes 150 kurgaani väljakaevamisel. Qatanda ja Bereli kurgaani uurimisel sai ta väärtuslikke andmeid 5.–4. saj e.m.a Ida-Kasahstani rändhõimude kohta. Seega sai Radloffist põhjapoolsete turgi rahvaste keelte, rahva- ja muinasteaduse, rahvaluule ning ajaloo põhjalik tundja. Vabanenud õpetajatööst Barnaulis, siirdus Radloff 1871. aastal Peterburi, et saada selgust oma edasise saatuse kohta.

Vahepeatuses Kaasanis tuli ootamatult ilmsiks, et sealses õpperingkonnas vajatakse tatari, baškiiri ja kasahhi koolide inspektorit. Kaasani ülikooli

11 Nii kirjutatakse ladinatähestikulisel usbeki keeles, varasem nimekuju *Zerafsan* oli eesti keeles vene keele vahendusel.

12 Teose 1885. aasta võrguväljaannet vt: https://archive.org/details/bub_gb_AkAPAAAAAYAAJ/page/n45/mode/2up. Teise trüki teine osa on uuesti välja antud raamatuna (Radloff 1893). Vene keeles on olemas lühendatud tõlge (Radlov 1989).

türgi-tatari keelte professor Nikolai Ilminski (1822–1891) soovitas sellele kohale Radloffi, kes Peterburi jõudes saigi rahvahariduse ministri Dmitri Tolstoi (1823–1889) ja suurvürst Konstantin Nikolajevitši (1827–1892) juures dokumendid ära vormistada. Õppevahendite väljaandmise kogemuste saamiseks lähetati Radloff välismaale. Nii kasutas ta võimalust ja külastas Berliinis oma vanemaid. 1872. aasta talvest peale tegutses Radloff juba Kaasani õpperingkonnas. Õpetamine islamiusuliste pärismaalaste koolides oli päris keeruline. Radloff hakkas rajama õpetajate seminare, avama koole naistele ning osalema isiklikult kooliõpikute koostamisel ja toimetamisel. Kaasani töötades asus Radloff tundma õppima Volgamaades kõneldavaid türgi keeli, osalema Kaasani ülikooli loodusteaduse, antropoloogia ja etnograafia seltsi (*Общество любителей естествознания, антропологии и этнографии при Казанском университете*) töös ning avaldama oma uurimusi. Kaasani ülikoolis tutvus Radloff väljapaistva keeleteadlase Jan Nieciśław Ignacy Baudouin de Courtenayga (1846–1929), kelle juhitud ringis hakkas omandama üldkeeleteaduse teooriat. 1874. aastal ilmus Peterburis Radloffi kinai keele sõnaraamat (*Wörterbuch der Kinai-Sprache*). Koostöös teiste autoritega tuli 1878. aastal välja käsitus (volga)bulgaari arvsõnade analüüsist (*Анализ болгарских числительных имен*). Kaasani perioodi lõpul avaldas Radloff Berliinis uurimuse häälikute vaheldumisest (*Die Lautalternation und ihre Bedeutung für die Sprachenentwicklung*, mis ilmus 1882. aastal sarjas *Verhandlungen des fünften internationalen Orientalisten-Congresses*) ning Leipzигis käsitluse põhjapoolsete türgi keelte võrdlevast grammatikast (*Vergleichende Grammatik der nördlichen Türksprachen. Teil I: Phonetik*. 1882–1883). Peterburis ilmus neljas köide Baraba, Tara, Toboli ja Tümeni (yn Тюмень) tatarlaste keelenäiteist, ülevaade kumaani keelest (*О языке куманов*, 1884) ning Leipzигis juba eelpool nimetatud Siberi reiseide päevik (1884). Radloffi Kaasani perioodil valminud turkoloogia-alased tööd paistavad silma mitme huvitava võrdluse ja üldisemate järelduste poolest.

Uuesti Peterburis

1884. aasta lõpus saabus Radloff Peterburi, kus tema tegevus kujunes eriti viljakaks. Peterburi Teaduste Akadeemia (PTA) korrespondentliige Nikolai Ilminski loobus täisliikme kohale kandideerimast ja soovitas sinna enda asemel Radloffi, kes valitigi 7. novembril 1884. PTA liikmeks Aasia

rahvaste ajaloo ja muististe alal. Peterburis tuli Radloff kokku puutuda vene šovinistide urgitsemisega, kuid samas leidis ta toetust saksa päritolu PTA liikmete hulgas. Kui PTA Aasia muuseumi senine direktor Ferdinand Johann Wiedemann (1805–1887) 1884. aastal ametist loobus, soovitas ta uueks direktoriks Radloffi. Veel Tallinnas elades oli Wiedemann huvitatud soome-ugri keelte sugulusest türgi-tatari jt Sise-Euraasia keeltega ning avaldanud 1838. aastal sellekohase töö (Wiedemann 1838). Radloff tegutses Aasia muuseumi direktorina kuni aastani 1890. Tema ajal mitmekesisust muuseumi tegevus. Direktor ise sooritas ekspeditsioone Krimmi (1886), karaiimide juurde Leetu ja Volõõniasse (1887) ning soomlaste poolt varem kopeeritud Orhoni raidkirjade¹³ uurimiseks Mongooliasse (1891). Peatselt järgnenud uurimust *Копьцы объѣзъпыхъ* (1893) peetakse unikaalseks, sest see käsitleb põhjalikult uiguuride etnogeneesi ja ajalugu. Radloff selgitas välja üle kümne vanaturgi ruunimärgi tähenduse. Aastal 1893 õnnestus ruunikirjad täielikult dešifreerida Taani keeleteadlasel Vilhelm Thomsenil (1842–1927), kelle tõlge avaldati Helsingis Soome-Ugri Seltsi toimetistes aastail 1894–1896. Radloff käis vahepeal Helsingis tutvumas soomlaste varem toimunud uurimisretkede materjalidega (Aalto 1982) ning avaldas juba 1894. aastal Orhoni kirjad koos tõlkega. Radloff jätkas tööd, nii et aastaks 1905 oli Orhoni ekspeditsioonidest ilmunud 15 kogumikku, kus peale tema esinesid ka teised uurijad. Uiguuri muististe uurimiseks korraldas Radloff 1898. aastal koos antropoloogi ja arheoloogi Dmitri Klementziga (1847–1914) ekspeditsiooni Turfani nõkku, avaldades seejärel (1899) 8. sajandi alguse väejuhi Tonjukuki raidkirjade transkriptsiooni ja tõlke.

Pärast Leopold von Schrencki surma valiti Wilhelm Radloff 16. märtsil 1894. aastal Peeter Suure nimelise antropoloogia ja etnograafia muuseumi direktoriks. Tema direktoriks oleku ajal toimusid Bruno Adleri (Бруно Фридрихович Адлер, 1874–1942), Leo Šternbergi (Лев Яковлевич Штернберг, 1861–1927), Sergei Širokogorovi (Сергей Михайлович Широкогоров, 1887–1939) jt teadlaste juhtud Siberi ning Ida-Aasia ekspeditsioonid. Radloff toetas ka poliitiliselt taga kiusatud Natan Bogorazi (Владимир Германович Богораз, 1865–1936), Waldemar Jochelsoni

13 Orhoni jõe vesikonnas Põhja-Mongoolias asuvaist vanaturgi raidkirjadest on tähtsaimad hauakomplekside memoriaaltekid ülalt ahenevail neljakandilistel kivisammastel ehk steelidel, kivi-
kujudel ja kilpkonnakujulisi aluseil. 6. sajandil kasutusele võetud vanaturgi raidkirjas tekid ülistavad
8. sajaandi valitsejaid, väejuhte ja kõrgeid ametnikke.

(Владимир Ильич Иохельсон, 1855–1937), Dmitri Klementzi (Дмитрий Александрович Клеменц, 1848–1914) ja Viktor Vassiljevi (Виктор Николаевич Васильев, 1877–1931) teadustegevust. Muuseumis esindatud rahvaste kogud täienesid mitme tuntud uurimisreisija (sh Nikolaj Przewalski, вп Николай Михайлович Пржевальский, 1839–1888) päranduse näol. Radloffi ettepanekul annetati tsaari ordeneid Venemaale kuuluva Burjaatia ja tollal Hiina valduses olnud Välis-Mongoolia piirilinnaks muutunud Kjahta (burjaadi k *Hjaagta*, mongoli k *Hiagt*)) kaupmeestele ning hakati vahetama esemeid välismaa muuseumidega. Kopenhaageni muuseumi eeskujul täiendati Peterburi muuseumi esemete numeratsiooni ja indekseid. 1902. aastal täienes muuseumi raamatukogu Radloff isiklike raamatutega.

1903. aasta märtsist alates oli Radloff Kesk- ja Ida-Aasia uurimise Venemaa komitee (*Русский комитет по изучению Средней и Восточной Азии*) esimees. Komitee korraldatud ekspeditsioonidel täiendati muuseumi kogusid. Veel kuulus Radloff Siberi uurimise seltsi (*Общество изучения Сибири*) juhatusse ning osales innukalt Venemaa geograafia, orientalistide ja idateadlaste seltside tegevuses. Peterburi ajajärgul ilmunud Radloffi turkoloogia-alased tööd paistsid silma oma ulatuse ja põhjalikkuse ning nooremaile uurijaile suuna näitamise poolest. Uurinud seni elavaid keeli, hakkas Radloff Peterburis uurima ka vanaturgi keeli ja kirjalikke mälestisi.

Radloff ei kuulunud Peterburi Ülikooli ida keelte teaduskonna õppejõudude hulka. Tema sidemed orientalistide, eriti turkoloogidega, olid eraviisilised. 1895. aastal valiti ta Berliinis Preisi Teaduste Akadeemia liikmeks. Preisimaal annetati talle 1908. aastal orden *Pour le Mérite für Wissenschaften und Künste*, millele oli 1740. aastal aluse pannud Friedrich II. Peterburis tähistati 1912. aastal suurejooneliselt Wilhelm Radloffi 75. sünnipäeva.

Radloffi turkoloogia-alane tegevus oli tulemusrikas ja mitmekesine. Allpool tutvustan lühidalt tema teoseid *Aus Sibirien* ja *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*.

Uurimisreisid Siberis ja Kesk-Aasias

Siberi mõiste oli Radloffi ajal laiem kui tänapäeval, sest hõlmas ka nn Kirgiisi stepi ehk tänapäeva Kasahstani põhja- ja keskosa. Teos *Aus Sibirien* kujutab

endast uurimisreiside kirjeldust ning saadud andmestiku esialgset analüüsi. Kaheosalise raamatu kummagis osas on viis peatükki ning Orhoni kirju, illustratsioone ja väiksemaid tekstisisesid jooniseid, teises osas leidub ka kaart. Teoses *Aus Sibirien* on kokku 1025 lehekülge, kuid koos tahvlite ja illustratsioonidega ületab lehekülgede arv 1100.

Pärast lühikest eessõna jutustavad raamatu esimese köite peatükid (1) Lääne-Siberi ja selle lõunapoolsete piirimaade geograafiast ning statistikast, (2) reisidest Altais ja idapoolseis Kirgiisi steppides, (3) Lõuna-Siberi ja Džungaaria rahvastikust, (4) Lääne-Siberi idapoolseist mittemuhameedlikest turgi hõimudest ning (5) turgi stepinomaadidest.

Teose teise osa peatükkidest saab lugeja teada (6) šamanismist ja selle kultusest, (7) Siberi muistisest (*Sibirische Alterthümer*), (8) rännuteedest (*Streifzüge*) Hiina piirile ja Lääne-Mongooliasse ning kaubandussuhteist mongolite ja venelaste vahel, (9) Ili jõe orust ning (10) Zarafshoni oru keskosast. Raamatu lõpus selgitatakse vene mõõdu- ja kaaluühikuid ning esitatakse teise köite 16 pilditahvli ja joonise nimekiri.

Radloff annab esimeses peatükis oma kümne uurimisreiisi lühiülevaate. Neist kõige raskemad olid esimesed, kui Siberi kauni looduse ja rohkete muinasmälestiste imetlemise kõrval tuli hakata harjuma karmide elutingimustega: leida söögipoolist ja ööbimiseks peavarju, hankida edasiliikumiseks hobulohistit (*волокуша*), kärestikulisel jõel vastupidavat parve jne. Tema noor ja vapper naine kukkus lohistilt koguni viiel korral.

Radloffi teose lühendatud venekeelse väljaande vastutav toimetaja, etnograaf ja arheoloog Sevjan Vainstein (Севьян Израилевич Вайнштейн, 1926–2008) on kirjutanud hästi pika ja rohkete tsitaatidega (sh Lenini omad) varustatud järelsõna. Kuid nõukogude ajale iseloomulikus paljusõnalisuses leidub ka asjalikku. Nii on Vainstein esile tõstnud Radloffi sihikindlust, organiseerimisvõimet ja isiklikku vähenõudlikkust ekspeditsioonide korraldamisel. Järelsõna lõpus annab ta teateid Radloffi arhiivist Peterburis. Selles Aleksandr Samoilovitši (Александр Николаевич Самойлович, 1880–1938) korrastatud ja kataloogitud kogus leiduvad Radloffi reisipäevikud, Orhoni raidkirjade materjalid, märkmed kohtumisist huvitavate inimestega, kirja-vahetus teadlastega Saksamaal ja Venemaal ning materjalid 1917. aastal kavandatud altailaste aabitsast. Veel 1980. aastatel ei olnud keegi Radloffi arhiivi uurinud.

Tõenäoliselt innustas Radloffi teos *Aus Sibirien* ka Granöt kirjutama raamatu Altai. Sellest tuli samuti kaheosaline teos, mille teine osa valmis 1922. aastal Eestis. Raamatust ilmus kohe rootsikeelne väljaanne ning üle 70 aasta hiljem (1993) suuremas formaadis ja ühte köitesse mahutatud soomekeelne taastrükk. Teose toimetaja ja järelsõna autor oli Johannes Gabrieli poeg, Soome akadeemik ja Tartu ülikooli audoktor Olavi Granö (1925–2013). Märkigem, et ka J. G. Granö suhtus suure sümpaatiaga Altai piirkonna põliselanikesse ning asus kohe õppima nende keelt. Säilinud on Granö märkmed kasahhi- ja tatarikeelsete kirjutusharjutustega (Kurs 2022: 62–63).

Turgi murrete sõnaraamat

Radloffi pikaajalise töö tulemusena aastail 1888–1911 eraldi vihikutena ilmunud *Опыт словаря тюркских наречий*, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte* oli omal ajal suur saavutus turgi leksikograafia alal. Pärast autori surma kavatseti 1920. aastail seda täiendada, kuid ajajärk polnud selleks sobiv. Nii anti mahukas sõnaraamat (lisadega kokku 8496 lk) muutmata kujul välja uuesti 1960. aastate alguses.

Sõnaraamatu eessõnas (*Предисловие. Vorwort*) on autor kirjutanud, et kui ta hakkas 1859. aastal uurima Altai piirkonna turgi murdeid, püstitas ta eesmärgi koguda kokku ulatuslik leksikaalne keelematerjal. Juba aastatel 1859–1860 kogunes tal rohkesti ainet Altai mäestiku ja Teletsi järve ümbruses pruugitavaist murdeist. Edasi lisandus kasahhi (tollal kirgiisi), kirgiisi (karakirgiisi), tõva (tuba) ja hakassi (Abakani tatari murrete) sõnavara. Oma aastatel 1863–1864 valminud töö *Proben des Volksliteratur* saatis Radloff Peterburi mõjukale akadeemikule, Tallinnast pärit Franz Anton Schiefnerile (1817–1879), kes aga ei suunanud seda kohe trükki, vaid saatis 1867. aastal tagasi soovitusel muuta tähestikku. Radloffi tähestik oli niigi keeruline, koosnedes 35 märgist, kaheksast täis- ja 27 kaashäälikust: a, ä, e, o, ö, ŷ, ы, i – k, κ, ґ, г, Һ, j, j', җ, л, l, p, т, д, ч, Ү, ц, җ, Һ, с, з, ш, ж, п, б, м, h, н'. Kuid Schiefner soovitas lisada veel märke ning jagada olemasolevad kaheksaks rühmaks: (1) a, ä, e; (2) k, x, ґ; (3) κ, г; (4) j, j', җ, ч, Ү; (5) т, д; (6) с, з; (7) ш, ж; (8) п, б. Veel nõudis Schiefner, et vokaalid y ja ŷ järgneksid ы-le ja i-le ning et j-le peaksid järgnema Һ, p, л ja l. Radloff ei saanud Schiefneri nõudmisist aru, kuid sõnaraamatu trükkimineku huvides nõustus muutmistega ning

hakkas mitmesuguste muude sõnastike abil oma sõnaraamatut täiendama. Trükkis ilmunud Radloffi sõnaraamatus kasutatud tähestik koosneb koguni 51 tähest (*joonis 3*), mis olid võetud vene ja ladina tähestikust ning mujaltki. Sõnaraamatu algusse lisatud peatükis tutvustab Radloff kõiki tähemärke ja annab selgitust nende hääldamise kohta (*Буквы и их выговор. Die Buchstaben und ihre Aussprache*).

Teoses on eelkõige 19. sajandi turgi rahvaste ja hõimude kasutatud sõnavara. Geograafina olin huvitatud turgi päritolu kohanimedest Euraasia parasvööndi rohtla aladel Doonau suudmest kuni Baikali järveni. Turgi kohanimesid leidub rohkesti ka piirkondades, kus tänapäeval nende keelte kandjaid enam pole. Lootsin kohanimede koostisosade kohta selgitavat ja võrdlevat materjali Radloffi sõnaraamatu taastrükist ning tellisin selle endale.¹⁴ Et sel eesmärgil sõnaraamatu kasutamine osutus vaevaliseks, jõudsin pärast mõistete ‘turkoloogia’ ja ‘türkoloogia’ selgitamist (Kurs 1986) lõpuks otsusele koostada ülevaade turgi maailma kohanimedest. Selleks tuli pöörduda uuemate

käsitluste ja sõnaraamatute poole. Saingi suurt abi Nikolai Baskakovi (1905–1996) raamatuist (Baskakov 1969, Baskakov 1981), kohanimede osas eriti Eduard Murzajevi (1908–1998) (Murzajev 1984), Olga Moltšanova¹⁵ (1938) (Moltšanova 1979) jt töödest.

А а	К к	Т т
Ѡ ѡ	К к	Д д
Ä ä	Х х	Ч ч
Ӗ ӥ	Б б	Ц ц
Е е	Г г	Ц ц
Э э	Ғ ғ	З з
О о	Һ һ	С с
Ӗ ӥ	Ғ ғ	З з
Ө ө	Һ һ	Ш ш
Ӗ ӥ	Ғ ғ	Ж ж
Ы ы	Ј ј	П п
Ы ы	Ј ј	Б б
І і	Ј ј	Ѓ ѓ
І і	Н н	Ф ф
У у	Р р	В в
Ӧ ӧ	Л л	W w
Ӧ ӧ	Л л	М м

Joonis 3. Radloffi sõnaraamatus kasutatud tähestik

14 Soetasin kaheksakõitelise Radloffi sõnaraamatu faksiimile väljaande endale 24. märtsil 1965.

15 Olga Moltšanova asus 1991. aastal elama Poolasse, kus temast sai Szczecini ülikooli professor.

Muid uurimusi

Erinevalt näiteks Wilhelm Bartholdist (Василий Владимирович Бартольд, 1869–1930), ei antud Radloffi kogutud teoseid Nõukogude Venemaal välja, kuigi hiljem tehti selliseid kavu tema tähtpäevade puhul. Lisaks eespool märgituile toon Radloffi töödest välja veel mõne tuntuma.

Et saksa keel oli põhiline teaduskeel, ilmusid Radloffi saksakeelsed tööd peale Venemaa ka tema sünnimaal. Mitmesuguseid ülevaateid ilmus ka prantsuse keeles. Nii näiteks jõudsid juba 1864. aastal Pariisis huvilisteni Radloffi tähelepanekud kasahhidest (*Observations sur les Kirghis*).

Kaasani ajajärgul ilmus Venemaal 1882. ja 1883. aastal tema käsitus Altai elanike mütoloogiast ja maailmavaatest (*Мифология и мирозерцание жителей Алтая*), Leipzigis aga kirjatöö Siberi ja Mongoolia turgi hõimude etnograafiast (*Ethnographische Übersicht der Türkstämme Sibiriens und der Mongolei*, 1882) ning kumaanide keelest (*Zur Sprache der Komanen*, 1884–1885).

Peterburi perioodi alguses trükiti Leipzigis ära Radloffi uurimireisidel üles märgitud tähelepanekud šamanismist (*Das Schamanentum und seine Kultus*, 1885). Juba nimeka teadlasena olid tal head avaldamisvõimalused Peterburis, kus ilmusidki tööd Siberi (*Сибирские древности*, 1888) ja Mongoolia muististest (*Atlas der Alterthümer der Mongolei*, 1892), vanaturgi raidkirjadest Mongoolias (*Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, 1894, 1899), jakuudi (sahha) keele omapärast (*Die jakutische Sprache in ihrem Verhältnisse zu den Türksprachen*, 1908) ning lõpuks ka kuulsast karahaniidi ajajärgu käsikirjast *Qutad-gu bilig* (*Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib*, 1910).

Uiguuri tekste ja nende tõlkeid peeti nii tähtsaiks, et pärast esmatrükki Peterburis aastail 1913–1917 publitseeriti need uuesti saksa keeles Leningradis 1930. aastal ning hulga aja pärast veel Saksamaal Osnabrückis (1970).

Teaduspärandi jäädvustamine

Laiahaardeline turkoloog — filoloog, ajaloolane ja etnograaf — Wilhelm Radloff suri 1. mail 1918 Petrogradis ning maeti Smolenski luterlikule kalmistule. Lesk Pauline kolis Berliini, kus suri hiljem kõrges eas, poeg Alexander siirdus Prantsusmaale, kus suri varsti Pariisis mingisse haigusse.

20. mail 1918. korraldati Petrogradi antropoloogia ja etnograafia muuseumis erakorraline koosolek (*заседание*), kus otsustati hakata igal aastal Radloffi auks nõupidamisi korraldama. Radloffile pühendatud koosolekuid hakkas juhtima saksa päritolu orientalist Wilhelm Barthold, kelle surma järel juhtis Radloffi ringiks (*Радловский кружок*) kutsutud üritusi Aleksandr Samoilovitš. Kuid ta sai seda teha kuni aastani 1937, mil Radloff kuulutati tagurlikuks kodanlikuks teadlaseks ja Saksa agendiks (oli ju suurem osa tema töödest avaldatud saksa keeles) ning temale ei tohtinud enam viidata. Samoilovitš võeti kinni ja tapeti.

Radloffi suur sõnaraamat avaldati uuesti alles 1963. aastal. Peterburi antropoloogia ja etnograafia muuseumis hakati jälle Radloffi mälestuskonverentse (vn *Радловские чтения*) pidama alles aastal 2002. Iga aasta detsembris tulid kokku etnograafid, antropoloogid, folkloristid ja museoloogid (*музееведы*) kolmepäevaseks konverentsiks, mille ettekanded avaldati trükis.¹⁶ Radloffi nimi on antud tänavale Barnaulis ja Kasahstani endises pealinnas Almatys. Kasahstani uues pealinnas Astanas kannab Radloffi nime saksa õppekeelega kool.

Veel Radloffist, turkoloogiast ja Eestist

Käesolev kirjutis Wilhelm Radloffi elust ja tegevuses on avaldatud eelkõige Eesti lugejale. Kuigi Radloffil oli nii Berliinis kui ka Peterburis tegemist mitme Eestiga seotud teadlasega, pole Eestis tema teaduspärandit eriti käsitletud. Aastail 1960–1980 käisid küll Tartu Ülikooli õppejõud ja üliõpilased loodusteaduslikel reisidel Radloffiga seotud paikades Kesk-Aasias ning Altais (vt nt Kurs 2021: 123–152, Kurs 2023: 296–313, 361–366), kuid neil oli muu ülesanne. Radloff tundis ka hiina keelt ning jõudis oma uurimisretkedega Hiina piiresse. Pent Nurmekunna reisirid ei ulatunud Hiinasse, kuid ta taastas 10. veebruaril 1955 Tartu Ülikoolis hiina keele õpetamise ning korraldas alates 1964. aasta sügisest uurimisreise Kesk-Aasiasse tungani keele uurimiseks. Alates 1965. aastast avaldas Nurmekund reisimärkmeid, hiljem Tartu ülikoolis ka artikleid sinoloogiast (Nurmekund 1973) ja tungani keele arengust (Nurmekund 1975). Alates oktoobrist 1958 õpetas Nurmekund ülikooli orientalistika kabinetis türgi ja alates novembrist 1972 ka mongoli

16 Kas tänapäeval sellised üritused veel toimuvad, seda käesoleva kirjutise autor ei tea.

keelt ning avaldas kirjutise altaistika algusest Eestis (Nurmekund 1976). Türgi keeltest on luulet ja proosakirjandust tõlkinud Nurmekunna õpilane, luuletaja Ly Seppel (s 1943), kellele Eesti kultuurkapital andis hiljuti (2023) kirjandusvaldkonna elutööpreemia. Turkestani suunal (tema enda väljend) tegutses mitmekülgselt orientalist ja esseist Haljand Udam (1936–2005). Siinkirjutaja oli koos teiste Nurmekunna õpilastega 12. jaanuaril 1998 Tartu Ülikooli türgi keele kabineti avamisel, kus osales ka Türgi suursaadik Eestis Erkan Gezer. Kabinetis hakkas türgi keelt õpetama Hagani Gayıblı (s 1964), kelle tegevust toetas tollal Vilniuses asunud Türgi Vabariigi saatkond. 27. juunil 2000 kaitses Hagani Gayıblı Tartu ülikooli soome-ugri keeleteaduse osakonnas teadusmagistri uurimuse „Verbistrukturaalseid võrdlusi eesti ja türgi keeles“, mida siinkirjutajal paluti retsenseerida (Kurs 2000a). Aastal 1998 alguse saanud türgi keele kabineti üllitiste sarjas avaldasin paar raamatukest ja olin Hagani Gayıblı koostatud vestmiku keeleteoimetaja (Kurs 1998, Kurs 2000b, Gayıblı 2004). Türgi keele õpetamise ja uurimisega alustati ka tollases Tallinna Pedagoogikaülikoolis. Olude muutudes ei jäänud kumbki üksus ega Tartu Ülikooli türgi keele kabineti üllitiste sari püsima. 1990. aastatel Ameerika Ühendriikide indiaanireservaate käsitledes arvasin, et „oleks oodata Venemaa algasukate eneseteadvuse ja oma elukorralduse suuremat tõusu tuleva sajandi paaril esimesel kümnendil. Esialgu on see siiski vaid oletus, mille kinnitamiseks või ümberlükkamiseks on vaja teha uurimistööd“ (Kurs 1999: 1301). Esimesena kavatsesin uurimise alla võtta hakassid ja Hakassia,¹⁷ lootes käsitluse avaldada kabineti üllitiste sarjas. Märkigem, et Hakassia on üks paljudest Venemaa Föderatsiooni türgi vabariikidest. Läks aga teisiti: demokraatia areng Venemaal lakkas ning mitmesuguseil põhjusil katkes meie ülikoolis türgi keele kabineti tegevus ja selle üllitiste sari.

Lõpetuseks

Berliinis sündinud ja 1858. aastal Jena ülikoolis doktoritööga religiooni mõjust Kõrg-Aasia rahvastele promoveerunud Wilhelm Radloff (1837–1918) sõitis varsti pärast väitekirja kaitsmist laevaga Saksamaalt Peterburi, kus tahtis Peterburi Ülikooli idateaduskonnas jätkata eriti tunguusi-mandžu

17 Ettevõtmisest jäi hiljem maha vaid anonüümne artikkel: Hakassia. 2012. – *TEA entsüklopeedia* 8. Tallinn: TEA kirjastus, lk 32. Samasuguseid lühiülevaateid avaldasin selles pooleli jäänud entsüklopeedias ka teistest türgi vabariikidest ja piirkondadest.

keelte õppimist ning uurimist. Hea tuttava soovitusel võttis ta aga vastu Lõuna-Siberis Altai asuvas Barnaulis kooliõpetaja koha, mis võimaldas kasutada suvepuhkusi keeleuurimisreisideks. Nii kujunes Radloffist Barnaulis Siberi ning põhjapoolse Sise-Aasia turgi keelte ja rahvaste tunnustatud uurija. Töötades aastail 1872–1884 Kaasanis pärismaiste koolide inspektorina, laienesid Radloffi teadmised veel Volga-Uurali piirkonna turgi rahvastele ja keeltele. Tegevus Peterburis Vene TA liikmena Aasia rahvaste ajaloo ja muististe alal (1884–1918), samuti Aasia muuseumi (1884–1890) ning etnograafia ja antropoloogia muuseumi direktorina (1894–1918) viisid Radloffi Venemaa juhtivate turkoloogide hulka. Elu jooksul puutus Wilhelm Radloff kokku selliste Eestist pärit või Eestiga seotud teadlastega nagu Wilhelm Schott, Ferdinand Johann Wiedemann, Franz Anton Schiefner, Leopold von Schrenck, Friedrich Schmidt ja Johannes Gabriel Granö. Kui Helsingi Ülikoolis arenes uralistika kõrval ka altaistika, siis Tartu Ülikoolis tegeldi vaid esimesega, nii et turkoloogia ja mongolistika puudumise kõrval jäi meil tundmatuks ka Radloffi teaduspärand. Sellega puutus mõnevõrra kokku vaid Pent Nurmekund, Eesti kõige aegade suurim keeletark.

Kirjandus

- Aalto**, Pentti 1982. J. G. Granö arheoloogilised uurimisreisid. Tõlkinud Ott Kurs. — *Eesti Loodus* XXV, 7, lk 457–462
- Baskakov** 1969 = **Баскаков** Н. А. 1969. *Введение в изучение тюркских языков*. Москва: Высшая школа. 382 с.
- Baskakov** 1981 = **Баскаков** Н. А. 1981. *Алтайская семья языков и ее изучение*. Москва: Наука. 133 с.
- Gayibli**, Hagani 2004. *Türgi-eesti vestmik*. Keeletoimetaja Ott Kurs. = *Tartu Ülikooli türgi keele kabineti üllitised 1*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus. 112 lk.
- Granö**, J. G. 1993. *Altai. Vaellusvuosina nähtyä ja elettyä*. Jälkisanat Olavi Granö. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. = *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia* 578. 559 s.
- Granö**, Olavi 1993. J. G. Granö — Altai-teoksen kirjoittaja. — J. G. Granö. *Altai. Vaellusvuosina nähtyä ja elettyä*. Jälkisanat Olavi Granö. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, s. 523–548.
- Hasselblatt**, Cornelius 2014. Wilhelm Schott als Wegbreiter der deutschen Finnougristik. — *Finnisch-Ugrische Forschungen* 62, S. 77–183.

- Henze**, Dietmar 2011. *Enzyklopädie der Entdecker und Erforscher der Erde*. Band 4. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 733 S.
- Krämer**, Walter 1974. *Die Entdeckung und Erforschung der Erde*. (Mit einem ABC der Entdecker und Forscher.) Leipzig: VEB F. A. Brockhaus Verlag. 440 + 16 S.
- Kurs**, Ott 1986. Mis vahe võiks olla turkoloogial ja türkoloogial. — *Keel ja Kirjandus* 1, lk 40.
- Kurs**, Ott 1998. *Turgi maailma kohanimed*. = *Tartu Ülikooli türgi keele kabineti üllitised* 2. Tartu: Ergenekon. 67 lk.
- Kurs**, Ott 1999. Indiaanireservaadid Ameerika Ühendriikides. — *Akadeemia* 6, lk 1292–1302.
- Kurs**, Ott 2000a. Turkoloogia võlu ja valu. — *Keel ja Kirjandus* 9, lk 685–687.
- Kurs**, Ott 2000b. *Türgi-eesti eesti-türgi turistikõnastik*. Toimetanud Hagani Gayıblı. = *Tartu Ülikooli türgi keele kabineti üllitised* 3. Tartu: Ergenekon. 257 lk.
- Kurs**, Ott 2010. Vanast maailmast uude. — *Akadeemia* 6, lk 1088–1114.
- Kurs**, Ott 2015. Turkide rännaku ajaloolised maastikud ja riigid. — *Akadeemia* 6, lk 1082–1106.
- Kurs**, Ott 2013. Pent Nurmekund ja turkoloogia. — *Idakiri. Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi aastaraamat* 2013, lk 107–129.
- Kurs**, Ott 2014. Pent Nurmekunna elust ja tööst. — *Pent Nurmekund — keeletark ja õpetaja*. Koostaja Ott Kurs. Tartu: Eesti Keele sihtasutus, lk 116–120.
- Kurs**, Ott 2021. *Maadligi maateaduses ja mujalgi I. Otsingute ja katsumuste kümnend 1957–1967*. Tartu Ülikooli kirjastus. 268 lk.
- Kurs**, Ott 2022. *Soome suund*. Tartu: Huma. 168 lk.
- Kurs**, Ott 2023. *Maadligi maateaduses ja mujalgi II. Veerandsada vahepealset voot 1967–1992*. Tartu Ülikooli kirjastus. 517 lk.
- Moltšanova** 1979 = **Молчанова** О. Т. 1979. *Топонимический словарь Горного Алтая*. Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства. 400 с.
- Murzajev** 1984 = **Мурзаев** Э. М. 1984. *Словарь народных географических терминов*. Москва: Мысль. 653 с.
- Nurmekund**, Pent 1968. Teine turkoloogia-alane konverents. — *Tartu Riiklik Ülikool* 24, 6. IX, lk 2.
- Nurmekund**, Pent 1973. *Китаеведение в Тартуском университете*. — *Töid orientalistika alalt. Труды по востоковедению. Oriental Studies* II, 2. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 313.) Tartu, c. 478–494.
- Nurmekund**, Pent 1975. Ausgewählte Kapitel der dunganischen Sprachgeschichte. — *Дунгановедение. Тöid orientalistika alalt. Труды по востоковедению. Oriental Studies* V. (Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 507.) Tartu, S. 5–21.

Nurmekund, Pent 1976. На пороге эстонской алтаистики. — *Советская тюркология* 3. Baku, с. 114–119.

Radloff, Wilhelm 1893. *Aus Sibirien. Lose Blätter aus meinem Tagrbücher*. Zweiter Band. 1. Auflage. Salzwasser Verlag GmbH, Paderborn. Nachdruck des Originals von 1893. 486 S.

Radlov 1989 = **Радлов** В. В. 1989. *Из Сибири. Страницы дневника*. Москва: Главная редакция восточной литературы. 749 с.

Tokarev 1966 = **Токарев** С. А. 1966. *История русской этнографии. Дооктябрьский период*. Москва: Наука. 453 с.

Vainstein 1989 = **Вайнштейн** С. И. 1989. В. В. Радлов и его труд «Из Сибири». — Радлов В. В. *Из Сибири. Страницы дневника*. Москва: Главная редакция восточной литературы, с. 640–682.

Wiedemann F. J. 1838. *Ueber die früheren Sitze den tschudischen Völker und ihre Sprachverwandschaft mit den Völker Mittelhochasiens*. Eiladung zur öffentlichen Prüfung im hiesigen Gymnasium am 27sten und 28sten Juni 1838 von dem Oberlehrer der griechischen Sprache F. J. Wiedemann. Reval: Lindfors' Erben. 16 S.